

УДК

Т. В. Брязкало
Національна бібліотека
України імені В. І. Вернадського

**ІВАН ГРИГОРОВИЧ ПІДОПЛІЧКО – ВИЗНАЧНИЙ
ЗООЛОГ, ПАЛЕОНТОЛОГ, АРХЕОЛОГ
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ ОСОБОВОГО
АРХІВНОГО ФОНДУ ВЧЕНОГО)**

На основі дослідження документів особового походження, що зберігаються в Інституті архівознавства НБУВ, висвітлено життя та діяльність видатного вченого України в галузі зоології, палеонтології академіка І.Г. Підоплічка.

Ключові слова: І.Г. Підоплічка, особовий архівний фонд, зоологія, палеонтологія, НАН України.

Належне місце серед когорти всесвітньо відомих науковців, що працювали на стику природничих та гуманітарних дисциплін, належить українському вченому Івану Григоровичу Підоплічку, академіку АН УРСР, доктору біологічних наук, зоологу, палеонтологу, археологу. Архівна спадщина І.Г. Підоплічка, що зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як особовий фонд 139 “Підоплічко Іван Григорович”, дає змогу проаналізувати внесок академіка в розвиток науки, а також вплив його наукових досліджень на науку сьогодення.

Формування фонду розпочалося з документів, переданих з академічного видавництва “Наукова думка”. Значний за кількістю блок документів на зберігання до Інституту архівознавства НБУВ був наданий дружиною вченого – Іриною Павлівною. Загальний обсяг розсіпу документів І.Г. Підоплічка становив понад десять метрів. Зважаючи на таку чисельність документів, їхню багатогранність та різноплановість, упорядники систематизували їх за такими основними групами: наукові праці вченого та робочі матеріали до них, документи біографічні та про І.Г. Підоплічка, документи з

наукової діяльності, листування, фотодокументи, дарчі і зібрані матеріали. Відповідно до цього були сформовані 1360 справ і, відповідно, складені п'ять описів. Усі документи фонду є унікальним джерелом не лише для вивчення життя та діяльності академіка, але й для проведення реконструкції тогочасного історичного періоду в діяльності НАН України, вивчення основних тенденцій та закономірностей розвитку вітчизняної науки.

Народився Іван Григорович Підоплічко 5 серпня 1905 р. в с. Козацьке Звенигородського району Черкаської області в багатодітній селянській родині. Навчання своє розпочав у сільській школі, продовжив у вчительській семінарії та на Вищих педагогічних курсах у м. Корсунь-Шевченківський, деякий час працював учителем природознавства в трудовій школі. Одночасно з викладанням, за завданням ВУАН та Київського губернського земельного управління, виконував науково-дослідницькі роботи. Активну діяльність молодого фахівця було відзначено тим, що його запросили на роботу до Станції захисту рослин Київського губернського земельного управління на посаду інструктора по боротьбі зі шкідниками.

У 1925 р. на з'їзді із захисту рослин у Харкові Іван Григорович отримав за свої розробки підтримку і був відряджений на навчання до Ленінградського інституту прикладної зоології та фітопатології.

Повернувшись до Києва, І.Г. Підоплічко працював на посадах асистента і спеціаліста відділу ентомології Київської сільськогосподарської станції.

У 1932 р. І.Г. Підоплічко вступив до аспірантури Інституту геології ВУАН на відділ стратиграфії і палеонтології. Керівниками його роботи були академіки В.В. Різниченко та О.О. Борисяк і професор В.І. Крокос. Робота вченого стосувалася вивчення четвертинної геології, зокрема питання походження лісу і так званих заледенінь. Для досконалого вивчення палеозоології хребетних Іван Григорович паралельно закінчив аспірантуру при Інституті зоології та біології ВУАН під керівництвом академіка І.І. Шмальгаузена за спеціальністю палеонтологія¹. У вересні 1935 р. І.Г. Підоплічко успішно захистив дисертацію на тему "Сучасний характер і походження фауни ссавців УСРС" і здобув науковий ступінь кандидата біологічних наук².

Згідно з наказом Інституту зоології АН УРСР від 1 грудня 1935 р. І.Г. Підоплічка було затверджено на посаді старшого наукового співробітника відділу фауністики³. Новаторські наукові погляди,

нетрадиційні методи дослідження, які використовував І.Г. Підоплічко, згуртували навколо нього колеги-однодумці, які в подальшому стали співробітниками групи палеозоології, керівництво якою І.Г. Підоплічко здійснював з 1938 р. і до кінця свого життя⁴.

Коло наукових інтересів ученого, його жага до нових знань були настільки великими, що одночасно він працював на посадах старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР (1934–1941) та доцента кафедри палеонтології та історичної геології Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (з 1939 р.).

З початком Другої світової війни І.Г. Підоплічко мав виїхати в евакуацію, як і більшість співробітників АН УРСР. У своїх спогадах він занотував: “Вже на початку липня стало ясно, що становище на фронтах важке. В такій ситуації я і мій аспірант М. Грибаков вирішили стати в ряди захисників Батьківщини зі зброєю в руках”⁵. З липня 1941 р. – І.Г. Підоплічко у складі діючої армії. Бойове хрещення вчений прийняв в кінці липня на Чернігівщині в боях під м. Прилуки. На жаль, військовий період у житті вченого маловідомий, лише деякі факти можна відновити, проаналізувавши нечисленні документи того періоду, серед яких – листи однополчан, колег-учених, замітки самого Підоплічка, воєнна документація, яку Іван Григорович вів як штабний офіцер. З кількох автобіографій, листів, спогадів відомо, що він пройшов важкий бойовий шлях від Прилук до самого Берліна. Одними з найпоказовіших документів є світлини того періоду, зокрема фотознімок, датований 8 травнем 1945 р., що зафіксував майора І.Г. Підоплічка з бійцями на східцях рейхстагу в Берліні⁶. За доблесть, виявлену під час служби, вчений був нагороджений орденом Червоної Зірки та декількома медалями. З листів і спогадів друзів-однополчан, колег, які відклалися у фондї, відомо, що й у воєнні роки Іван Григорович не полишив своєї наукової роботи. При можливості він збирав необхідний матеріал, проводив польові дослідження, відсилав зразки порід у тил, обмінювався з колегами результатами роботи.

По закінченню активних бойових дій майора І.Г. Підоплічко, згідно з клопотанням Академії наук УРСР, було демобілізовано для продовження подальшої роботи в академічних установах⁷.

Після повернення до Києва Іван Григорович активно включився в наукову і педагогічну роботу. Поряд із своєю основною працею в Інституті зоології він працює у 1945–1947 рр. старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР⁸, з 1945 р. – доцен-

том Київського університету, згодом його проректором з наукової роботи.

У 1951 р. вчений блискуче захищає дисертацію на здобуття ступеня доктора біологічних наук, у 1952–1959 рр. обіймає посаду професора кафедри історичної геології КДУ.

З 1947 р. І.Г. Підоплічко очолює відділ палеозоології, протягом 1965–1973 рр. він – директор Інституту зоології АН УРСР. Його наукові роботи і організований ним палеонтологічний відділ заклали міцний фундамент для подальших досліджень у цій галузі.

У 1963 р. вченого обрано головою Музейної ради АН УРСР, що дало змогу ініціювати проект про створення єдиного музейного комплексу природничих наук.

Постанова уряду УРСР у 1966 р. про створення Центрального науково-природничого музею АН УРСР стала початком роботи з організації музейного комплексу. Під керівництвом І.Г. Підоплічка працівниками інститутів створювалися музейні експозиції. Він ретельно і виважено відбирав колекції та експонати, слідкував за всіма видами організаційних робіт. З 1973 р. вчений обійняв посаду завідуючого Палеонтологічним музеєм і директора Центрального науково-природничого музею АН УРСР.

Для широкого громадського кола зали музею відкривалися поступово. З копії книги записів відвідувачів, яка зберігається в складі документів фонду, видно, що музей став популярним не лише серед урядових делегацій різного рівня, але й серед населення всього Радянського Союзу. На сторінках можна прочитати і навіть відчутити атмосферу, що панувала на відкритті музею. “Можна пишатися, що ми маємо в нашій республіці археологічний музей, який не поступається кращим музеям світу. Високий смак, висока науковість, багату змістовність – на всьому відчувається ерудиція і любов творців музею”. Показовим є й такий запис: “Археологический музей вызывает замечательные впечатления, воскрешая памятники культур нашей земли” і підписи – Президент АН СРСР М.В. Келдиш та Президент АН УРСР Б.Є. Патон⁹. За науково-методичне розроблення і створення Центрального науково-природничого музею творчий колектив науковців, очолюваних І.Г. Підоплічком, та колектив художників у 1970 р. отримали високу урядову нагороду – Державну премію УРСР у галузі науки і техніки.

Одночасно з науково-практичною діяльністю вчений веде активне громадське життя. З 1955 р. Іван Григорович очолив Комісію з

охорони природи при АН УРСР, працював заступником головного редактора УРЕ, був членом редколегій численних журналів тощо.

Протягом 1966–1970 рр. Іван Григорович – академік-секретар Відділення загальної біології АН УРСР, член Президії АН УРСР, у 1967 р. обраний академіком АН УРСР.

Все своє життя І.Г. Підоплічко здійснював активну науково-дослідну та практичну роботу, що відзначалася широтою наукових інтересів, високопрофесійним підходом до поставлених завдань. Не дивно, що науковий доробок ученого становить понад 1000 друкованих праць різнопланового характеру.

Іван Григорович пішов з життя 20 червня 1975 р., похований в м. Києві, на Байковому кладовищі.

Через специфіку вибраної спеціальності – палеонтології – в своїй діяльності І.Г. Підоплічко працював на межі ряду наук: зоології, палеонтології, геології, археології, археографії. Великий практичний досвід польового, лабораторного дослідника, глибока ерудиція, енциклопедичні знання, широкий світогляд, надзвичайна працьовитість і наполегливість дали змогу досягти значних результатів в даних галузях науки.

Поряд зі своєю головною спеціальністю і захопленням всього життя – зоологією – Іван Григорович ще з юних літ захопився археологічними розкопками, пошуками закам'янілих залишків тварин тощо. Працюючи інструктором по боротьбі із шкідниками, вчений багато подорожував регіонами Київщини, Черкащини, Білоцерківщини, проводячи польові дослідження. Фактично це був перший досвід молодого вченого у веденні експедиційних робіт. Щоденникові записи того періоду з описами польових досліджень і констатацією результатів науково-дослідної та експедиційної роботи, яку вчений здійснював, зберігаються у фонді і датовані 1925–1926 рр.¹⁰ У довоєнний період вчений брав участь у різноманітних експедиціях, які організовували Інститут зоології АН УРСР та Інститут археології АН УРСР. Маршрути експедицій пролягали по різних регіонах Радянського Союзу, зокрема Кавказу, Молдавії, у гирлі р. Єнісей та ін. Завдяки організованості вченого, повазі до порядку, можна сказати навіть педантичності, особливо у всьому, що стосувалося документації, на сьогодні в особовому фонді зберігається понад 40 щоденників і записів, а також світлини, які досить повно висвітлюють експедиційну діяльність вченого та його колег у довоєнний період¹¹.

Після закінчення війни, повернувшись до мирного життя, на посаді наукового співробітника Інституту археології АН УРСР вчений активно включається в археологічні дослідження. Завдяки зібраним матеріалам і власним розробкам Іван Григорович працює над докторською дисертацією “Происхождение валунных отложений”, яка написана на межі зоології, археології, палеозоології і низки ряду інших дисциплін. У фонді відклалися важливі матеріали того періоду – машинопис роботи, а також документи про підготовку до захисту, який планувався на 1948–1949 рр.¹² З ряду причин робота не була допущена до захисту, але вченого це не спинило. Протягом наступних двох років ним була підготовлена робота “Основные черты истории фауны Европейской части СССР”, яка була блискуче захищена.

За своє життя Іван Григорович здійснив понад 100 експедицій, відкрив багато давніх стоянок в різних регіонах (Чулатов, Гонці, Новгород-Сіверський, Добранічівка та ін.). І.Г. Підоплічка по праву вважають засновником археозоологічних досліджень в Україні.

Однією з унікальних знахідок є стоянки прадавньої людини в Мізині і Межиріччі: археологічні розкопки цих стоянок велися протягом 50–70-х років ХХ ст. І.Г. Підоплічко вперше реконструював пізньопалеолітичне житло, при будівництві якого були використані кістки великих тварин, переважно мамонтів. Ці реконструкції стали загальновідомими у всьому світі. Коли реконструкція Межирічського житла експонувалася в Японії, виставка мала шалений успіх. Серед фотодокументів збереглося понад 60 фотознімків перебування І.Г. Підоплічка в цій країні, зокрема в Токіо. І на сьогодні даний експонат – один з найбільш відвідуваних в експозиції Національного природничого музею НАН України. У фонді відклалися щоденники польових досліджень того періоду, у яких детально і скрупульозно, день за днем викладений хід робіт, занотовані всі знахідки, схеми їхнього розташування тощо.

Одним з масштабних внесків у розвиток науки і, зокрема, археології, який зробив вчений, є формулювання і обґрунтування так званої теорії антигляціалізму. За цією теорією, в історії Землі не існувало періодів та епох, під час яких її поверхня в межах рівнини помірних широт була б вкрита льодом. Певне похолодання на території Східної Європи мало місце у палеонтологічний період, це пояснюється поширенням в її північній половині великого холодноводного басейну, залишками яких є сучасні Балтійське і Біле

моря та Ладозьке й інші озера. Ця теорія була детально і аргументовано викладена у чотиритомній праці “Про льодовиковий період”, окремі томи якої виходили протягом 1946–1956 рр.

Теорія про відсутність льодовикового періоду в історії Землі на той час викликала невдоволення в наукових колах і була відкинута більшістю дослідників. Але згодом ці погляди знайшли своїх прихильників і послідовників. З кінця 1950-х років виходить ряд праць І.Г. Підоплічка, присвячений даній теорії, і вони користуються популярністю, особливо серед практиків, інженерів-геологів, гідророзвідників, проектувальників та ін. На сьогодні, у зв'язку із зміною клімату, ця теорія набула нового життя і нової аргументації.

І.Г. Підоплічко детально розробив і обґрунтував заснований на врахуванні поступового зникнення залишків органічної речовини (колагену) досить ефективний колагеновий метод визначення геологічного віку кісток антропогенової епохи. Цей метод знайшов широке застосування в геології, зоології, археології для встановлення відносного і абсолютного віку фауністичного матеріалу, археологічних пам'яток, геологічних відкладів. Цінність методу полягає в тому, що для отримання результатів можна досліджувати практично необмежену кількість матеріалів, що дозволяє перевіряти отримані результати і впевнюватися в показниках.

Отож біографія і наукова діяльність Івана Григоровича Підоплічка є яскравим прикладом життя справжнього вченого, відданого науці, прискіпливого практика і талановитого теоретика. Його внесок в різні галузі науки, і археології зокрема, важко переоцінити, він потребує ретельного вивчення з позицій сьогодення. Архівна спадщина вченого є неоціненним джерелом для подальших наукових розвідок і досліджень в галузі палеонтології, археології, зоології та інших природничих наук.

¹ ІА НБУВ, ф. 139, оп. 2, спр.7, арк. 1–2.

² ІА НБУВ, ф. 139, оп. 2, спр. 7, арк. 14–15.

³ Там само, оп. 3, спр. 19, арк. 1.

⁴ Там само, спр. 24, арк. 1.

⁵ Там само, оп. 2, спр. 57, арк. 1–2.

⁶ Там само, оп. 5, спр. 8, арк. 16.

⁷ Арх. Президії НАН України, ф. 251, спр. 31, арк. 28.

⁸ ІА НБУВ, ф. 139, оп. 3, спр.12, арк. 1.

⁹ Там само, спр. 140, арк. 24, 32.

¹⁰ Там само, оп. 3, спр. 4.

¹¹ Там само, спр. 165–175.

¹² Там само, оп. 1, спр. 102.

Summary

In article refereed a life and activity of the famous scientist of Ukraine in the branches of zoology, paleontology academician Ivan Pidoplichko. Reconstruction biographic materials and scientific activity of the scientist is submitted on the basis of documents of a personal origin of the scientist witch are stored in Institute of the Archivoznavstva NBUV.

Key-words: Ivan Pidoplichko, personal archive, paleontology, NAS of Ukraine